

Renata KILINSKAITĖ

*Tragiškų
istorinių įvykių
reprezentavimo
tendencijos: Kauno
tvirtovės fortų atvejais*

Reikšminiai žodžiai: *tamsusis turizmas, tamsusis paveldas, žiaurumo paveldas, disonuojantis paveldas, Kauno fortai, Kauno IX forto muziejus, Kauno VII forto muziejus.*

Šiuolaikinėje visuomenėje išryškėja *tamsiojo turizmo*¹ terminu įvardytas reiškiny – ypatingas domėjimasis su mirtimi ir didelio masto tragedijomis susijusiomis vietomis. Nors tanatopiniai kelionių tikslai egzistavo gerokai anksčiau, šiuolaikinis *tamsusis turizmas* nuo ankstesnių, dažniausiai religinių motyvų paskatintų, piligrimystės formų skiriasi masiškumu. Vieni autoriai (J. J. Lennonas ir M. Foley) pabrėžė šiuolaikinių technologijų įtaką, kurių dėka šis reiškiny galėjo tapti masinio vartojimo turizmo produktu. Tačiau yra ir kita pozicija (C. Rojeko) – kad tokią *tamsiojo turizmo* paklausą lemia tam tikras šiuolaikinės visuomenės psichosocialinis būvis (būtent mirties pašalinimas iš viešosios erdvės).

Poreikis vartoti *tamsiojo turizmo* produktus kyla iš šiuolaikinės visuomenės, o turizmo industrija kuria „naujas prasmines struktūras, per kurias jau seniau egzistavę dalykai gali būti pamatyti ir įvertinti iš naujos perspektyvos.“² Dėl ypatingo, su žiaurumais susijusio, paveldo jautrumo interpretacijoms, pritaikant tokį paveldą masiniam vartojimui, kyla etinių konfliktų ir istorinių faktų iškraipymo grėsmė. Todėl, atsiradus tokiai *tamsiojo paveldo* vartojimo paklausai, tikslinga analizuoti šiuolaikinės žiaurumo paveldo tvarkybos ir reprezentavimo

¹ Aktyvus turistų susidomėjimas objektais, susijusiais su mirtimi, pastebėtas ir imtas specialistų analizuoti XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje, o *tamsiojo turizmo* (angl. *dark tourism*) terminą įtvirtino 2000 m. pasirodžiusi J. J. Lennono ir M. Foley'o knyga tokiu pat pavadinimu.

² A. V. Seaton, *Thanatourism's Final Frontiers? Visits to Cemeteries, Churchyards and Funerary Sites as Sacred and Secular Pilgrimage*, 2002, 76 p., prieiga per internetą: http://www.trrworld.org/issue_27_2.html, žiūrėta 2012 m. vasario 20 d.

tendencijas, išryškinti vartotojų (turistų) poreikius, išskirtinius *tamsiojo paveldo* ypatumus ir paveldo valdytojų pateikiamų naratyvų ideologinį aspektą.

Tamsiojo turizmo reiškinys lietuviškoje mokslinėje literatūroje dar nėra išsamiai nagrinėtas, todėl straipsnyje Vakarų teoretikų pateiktos žiaurumo paveldo (angl. *atrocitiy heritage*) reprezentavimo turizme koncepcijos yra lyginamos su tokio paveldo tvarkybos tendencijomis lietuviškoje paveldosaugos praktikoje. Šiame darbe *tamsusis turizmas* analizuojamas kaip istorinių naratyvų kūrimo forma ir pateikiamas konkretus Kauno tvirtovės tvarkybos pavyzdys. Šio straipsnio tikslas – pristatyti būdingiausias šiuolaikinės *žiaurumo paveldo* tvarkybos bruožus, numatyti pagrindinius principus ir atskleisti, kaip jie yra taikomi tvarkant Kauno tvirtovės fortus. Straipsnyje susitelkiama į tragiškų istorinių įvykių pateikimo etines ir politines-ideologines prielaidas, išryškinama oficialių valdžios institucijų ir privataus, į pilną nukreipto sektoriaus įtaka šių įvykių šiuolaikinėms interpretacijoms pasaulinėje ir Lietuvos *tamsiojo paveldo* tvarkybos praktikoje.

Istorinio naratyvo reikšmė žiaurumo paveldo įprasminimui

Tamsusis paveldas (angl. *dark heritage*), kai kurių autorių sinonimiškai vadinamas *žiaurumo paveldu* (angl. *atrocitiy heritage*), priskiriamas disonuojančio paveldo grupei. *Disonuojančiu* (arba nedarniu, neharmoningu) paveldu galima įvardyti tokį paveldą, kuris prieštarauja mūsų dabartinei ideologijai, pažiūroms. G. Ashwortho ir R. Hartmanno teigimu, visas paveldas yra daugiau ar mažiau disonuojantis arba gali toks tapti, pasikeitus aplinkybėms. Tačiau *tamsusis paveldas* disonuojančio paveldo kontekste išskirtinis, nes žmogiškos tragedijos prigimtis jį labai sureikšmina ir tokį disonuojantį paveldą, kuris kitu atveju būtų nereikšmingas kaip marginalinis ar trivialus, perteikia kaip mums svarbų³. Būtent dėl šios priežasties *tamsiojo paveldo*, nors jis ideologiškai ir nedera su dabartine mūsų pasaulėžiūra, negalime taip paprastai atmesti.

Anot G. Ashwortho ir R. Hartmanno, „disonavimas pastebimas tuomet, kai tam tikru laiku ar tam tikroje vietoje atsiranda neatitikimas tarp žmonių ir paveldo, su kuriuo jie save identifikuoja.“⁴ Ši neatitikimą gali lemti daugybė priežasčių, bet paprastai jis atsiranda dėl *paveldo, žmonių, identifikuojančių* save su tuo paveldu, ir *konteksto*, su kuriuo sąveikauja žmonės ir paveldas, per

³ R. Sharpley, Dark Tourism and Political Ideology: Towards a Governance Model. *The Darker Side of Travel*, Salisbury: Channel View Publications, 2009, 150 p.

⁴ G. Ashworth, R. Hartmann, The Management of Horror and Human Tragedy. *Horror and Human Tragedy Revisited: The Management of Sites of Atrocities for Tourism*, New York: Cognizant Communication Corporation, 2005, 253 p.

laiką neišvengiantis kaitos. Tai reiškia, kad nė vienam įvykiui, nesvarbu – tolimos ar artimos praeities, nėra vienos objektyvios interpretacijos, o tik daugybė alternatyvių interpretacijų, kintančių priklausomai nuo laikmečio, politinės ideologijos bei kitų veiksnių.

Paprastai *tamsusis paveldas* istoriškai būna susijęs su ne viena žmonių grupe, nes į jo atsiradimą neišvengiamai buvo įtrauktos labai skirtingos žmonių grupės – žiaurių veiksmų vykdytojai, aukos, stebėtojai, kiti su įvykiu susiję asmenys. Dėl neišvengiamo *tamsiojo paveldo* interpretacijų disonavimo tokio paveldo neįmanoma paversti universaliu, t. y. tokiu, su kuriuo galėtų tapatintis visos su juo susijusios socialinės grupės. Tai būtų visiškai nelogiška ir neįgyvendinama. Su konkrečia žiauraus praeities įvykio interpretacija gali tapatintis tik kuri nors viena suinteresuotoji socialinė grupė, priskirianti paveldą sau kaip jos išgyventą tragediją. Taip tragedijos *paveldėjimo teisė* atimama iš kitų. Paprastai tai nėra daroma specialiai, dažnai ši paveldėjimo teisė atimama laikinai, o pasikeitus aplinkybėms, gali būti priskiriama kitai su tragedija susijusiai socialinei grupei. Tačiau paveldėjimo teisės priskyrimas turi atitinkamas socialines pasekmes. Lietuvos, kaip ir kitų šalių, patyrusių nacistinę okupaciją Antrojo pasaulinio karo metais, kontekste tinkamas pavyzdys būtų šios tragedijos priskyrimas vienai išskirtinei socialinei grupei – žydų tautybės asmenims, ignoruojant kitas nuo šios tragedijos nukentėjusias grupes. Siekiant harmonizuoti disonuojantį to laikmečio paveldą, dažnai sukuriamos atitinkamos interpretacijos, kurios išryškina kaltininkus ir nukentėjusiuosius, užmarštin nugramzdindamos patį kontekstą.

Kita vertus, tam tikros tragedijos prisiėmimas gali būti specialiai suplanuotas, politiškai angažuotas, siekiant sukurti ar sustiprinti socialinės grupės identitetą, tapatinantis su tam tikra nukentėjusiųjų grupe, pasiekti dabartinių politinių tikslų, ištrinti ar paneigti tam tikrą patirtį, paminėti pergalę ar paprasčiausiai paskatinti turizmo augimą⁵. Lygiai taip pat Lietuva kuria nuo represinių režimų nukentėjusios tautos įvaizdį, tam tikrus neigiamus socialinio ar politinio gyvenimo aspektus priskirdama okupacinių režimų padariniams. Taigi, politiškai ideologizuotas *tamsiojo paveldo* naudojimas yra neišvengiamas, kuriant atitinkamas tragedijų, mirčių, žiaurumo interpretacijas, kurių tikslas nebūtinai apsiriboja ekonomine nauda – dažnai tai esti atitinkamo įvaizdžio kūrimo priemonė.

Siekiant tinkamai identifikuoti ir pritaikyti turizmui *tamsųjį paveldą*, būtina suvokti ir sumaniai panaudoti galimus jo interpretavimo variantus. Su disonuojančiu paveldu susijusios suinteresuotosios grupės gali būti suskirstytos pagal Y. Poria pasiūlytą schemą, išryškinant tipiškus su istorine atmintimi tapatinamo *tamsiojo paveldo* suvokimo modelius:

- Teigiama aktyvi istorinė patirtis: praeities įvykiai suprantami kaip vykdyti *mano* socialinės grupės, – tai paskatina pozityvius jausmus, pavyzdžiui, pasididžiavimą ir pan.

⁵ R. Sharpley, *Dark Tourism and Political Ideology...*, ten pat, p. 150–151.

- Teigiama pasyvi istorinė patirtis: praeities įvykiai vykdyti ne *mano* socialinės grupės, bet iš jų gauta naudota.
- Neigiama aktyvi istorinė patirtis: praeities įvykiai vykdyti *mano* socialinės grupės ir sukelia neigiamus jausmus, pavyzdžiui, gėdą.
- Neigiama pasyvi istorinė patirtis: praeities įvykiai vykdyti ne *mano* socialinės grupės ir sukelia neigiamus jausmus, pavyzdžiui, liūdesį, keršto troškimą ir pan.⁶

Formuojant tam tikros socialinės grupės ar tautos tapatumą, ypač išryškinama teigiama istorinė patirtis, reikšmės įgyja ją liudijantys reprezentantai, paverčiami valstybingumo ar tautinio tapatumo simboliais, kurių tvarkybai ir sklaidai skiriamas ypatingas valdžios institucijų dėmesys. Neigiamas istorines patirtis, priešingai, vengiama įtraukti į paveldo interpretacijas, todėl atsiranda formaliai sankcionuota *kolektyvinė amnezija* ir paveldo disonansas. Daugeliu atvejų neigiama aktyvi istorinė patirtis slepiama, o pasyvią bandoma pamiršti ignoruojant. Tačiau jos abi ir toliau gyvuoja istorinėje atmintyje ir išprovokuoja konfliktus. Akivaizdu, kad toks neigiamos istorinės patirties neigimas ir ignoravimas, būdingas visoms socialinėms grupėms, nėra išėitis. Vienas iš galimų būdų susitaikyti su savo tautos neigiama istorine patirtimi – ją įtraukti į naują, ne įvykius nuslepiančią, o juos paaiškinančią, naratyvą, kuris atskleidžiamas visuomenei per disonuojančią laikomą kultūros paveldą.

Tamsiojo paveldo pateikimo vartotojui ypatumai

Lankytini *tamsiojo turizmo* objektai dėl didelės įvairovės nėra ir negali būti lygiaverčiai. Kuo *tamsiojo paveldo* objektas labiau paveikia vartotoją (labiau sukrečia, emocionaliai formuoja tam tikras ideologines nuostatas), tuo jis jautresnis interpretacijoms, komercializavimui. Siekiant vertinti *tamsiojo paveldo* objektų pateikimo vartotojui ypatybes iš etinės ir ekonominės perspektyvų, būtinas tam tikras aiškumas, kurio suteikia tokių objektų kategorizavimas. Priskyrimą vienai ar kitai kategorijai lemia du pagrindiniai kriterijai – vietos autentiškumas ir laiko distancija.

Pirmiausiai turistinių objektų poveikimui didelės reikšmės turi konkretios vietos autentiškumas – ryšys su realia mirtimi. Vietos, kuriose vyko tragiški įvykiai, visada bus paveikesnės už objektus, simboliniu lygmeniu reprezentuojančius vykdytus žiaurumus ar nelaimes, bet neturėjusius fizinių sąsajų su mirtimi. Dauguma tanaturizmo objektų yra susiję su konkrečia vieta (angl. *site*), kurioje įvyko konkretus įvykis, tačiau gali būti ir su vieta nesusijusių (angl. *off-site*) objektų, pavyzdžiui, holokausto, karo ar kiti muziejai, kuriuose realių

⁶ R. Sharpley, *Dark Tourism and Political Ideology...*, ten pat, p. 162–163.

veiksmų nebuvo, tačiau juose saugomos šiuos žiaurūs veiksmus liudijančių daiktų ir dokumentų kolekcijos, nurodančios tragiškus įvykius. J. J. Lennonas, M. Foley ir V. Smithas papildė A. V. Seatono *site* ir *off-site* koncepciją, pateikdami *tamsiojo turizmo* lankytinų vietų skirstymą į pirminių ir antrinių objektų kategorijas. Pirminėms lankytinoms vietoms priskiriamos mirties, koncentracijos stovyklos ir žymių žmonių mirties vietos, o antrinėms – lankytinos vietos, *susijusios* su tragedijomis ir mirtimis.⁷

Ne mažiau svarbus ir laiko matmuo, kurį J. J. Lennonas ir M. Foley įvardijo kaip „chronologinę distanciją“. W. Milesio tvirtinimu, „tamsiojo turizmo objektų dabarties dimensija taip pat prisideda prie lankytojų empatijos aukoms, ir dėl to svarbu, kaip produktas yra suvokiamas, gaminamas ir galiausiai – vartojamas.“⁸ Naujesni tragiški įvykiai, kurie gali būti gražinami į „gyvąją“ atmintį per išgyvenusiųjų ar liudininkų pasakojimus, yra paveikesni *tamsiojo turizmo* produktai nei tolimos praeities įvykiai.

Tamsiojo paveldo objektams, pasižymintiems didesne laiko distancija ir mažesniu vietos autentiškumu, suteikiama didesnė interpretacijos laisvė: jie gali būti plačiau naudojami turizmui ir pramogoms, nesureikšminant gilesnio etinio turinio. Interpretacijoms jautresnių *tamsiojo turizmo* objektų pasiūlos vartotojams kūrimas reikalauja didesnės moralinės atsakomybės, todėl dažnai yra institucionalizuotas ir reglamentuojamas oficialią politinę ideologiją palaikančių struktūrų – vietos valdžios ar savivaldos institucijų. Tokios turistų traukos vietos, pasižyminčios vietos ir įvykių autentiškumu bei nedidele laiko distancija, yra itin paveikios, todėl dažniausiai pasitelkiamos edukaciniams, ideologiniams tikslams, o bet koks bandymas naudoti tokius objektus pramoginiams, komerciniams tikslams yra pasmerkiamas visuomenės.

Skirstymas atsižvelgiant į laiko distanciją ir autentiškumą nėra absoliutus. *Tamsiojo turizmo* produktai gali būti daugiasluoksniai ir skirtingai suprantami skirtingų žmonių grupių ar skirtinguose pasaulio regionuose. A. V. Seatonas pažymėjo, kad „pokyčiai mikro- ir makroaplinkose, tokie kaip manipuliavimas tamsiuoju paveldu dėl politinių tikslų ar selektyvios tam tikrų įvykių interpretacijos, gali daryti įtaką produktų pateikimui ir vartotojų turimam suvokimui, todėl tam tikros kategorijos produktų pasiūla pereina į vieną ar kitą *tamsiojo turizmo* spektro pusę.“⁹

Laiko distancija ir vietos autentiškumas yra tik imanentinės objekto savy-

⁷ A. C. Wight, J. J. Lennon, *Selective Interpretation and Eclectic Human Heritage in Lithuania*, 2006, p. 519, prieiga per internetą: <http://sgo.pccu.edu.tw/geog/chi/D/D1/D1A/D1A/D1A-1/04B--Selective%20interpretation%20and%20eclectic%20human%20heritage%20in%20Lithuania.pdf>, žiūrėta 2012 m. kovo 13 d.

⁸ Ph. Stone, *A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions*, 2006, p. 152, prieiga per internetą: http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=philip_stone, žiūrėta 2012 m. vasario 18 d.

⁹ Ph. Stone, *A Dark Tourism Spectrum...*, ten pat, p. 158.

bės, diktuojančios paveldo objekto tvarkybos principus, tačiau didžiausias pavojus tragišką praeitį liudijantiems objektams kyla susiduriant su merkantišku mąstymu, kai pirmenybė teikiama objekto patrauklumo turistui kūrimui. Turistinis produktas, pateikiamas galutiniam vartotojui, pirmiausiai turi būti sutvarkytas, t. y. prieinamas, saugus, nekeliantis grėsmės gyvybei ir sveikatai. Tačiau pati *tamsiojo turizmo* specifika lemia kiek kitokias tokių objektų tvarkymo ir pritaikymo turizmui sąlygas. J. J. Lennonas ir M. Foley, apibūdindami *tamsųjį turizmą* kaip patologinę, bet loginę nevaržomo kapitalizmo ir komercializmo tąsą, keliančiu didžiausią pavojų laikė tokių vietų pritaikymą turizmui, paprasčiausiai paverčiant jas Disnėjaus teminio parko pobūdžio atrakcijomis turistams ir taip sunaikinant visą jų edukacinę ir dvasinę prasmę.¹⁰ Taigi kyla klausimas, kaip turėtų būti tvarkomas toks paveldas, kad būtų kiek įmanoma saugesnis bei patrauklesnis ir būtų išsaugoma jo prasmė.

Dažnas *tamsiojo turizmo* produktų vartotojas į tokias lankytinas vietas keliauja vien iš smalsumo, todėl *žiaurumo paveldo* objektas gali tapti tik dar viena pramoga, spektakliu, atmetant gilesnį socialinį kontekstą. Pristatant *žiaurumo paveldą* plačiajai auditorijai, kurią sudaro įvairaus amžiaus ir išsilavinimo žmonės, būtina pateikti platesnį kontekstą, nes priešingu atveju kiekvienam žmogui būdingas smalsumas gali greitai virsti žavėjimusi reginiu. J. J. Lennonas ir M. Foley, aptardami Aušvico koncentracijos stovyklą, pažymėjo, kad ten yra kambariai, pilni rūbų, lagaminų, dantų šepetėlių, dantų protezų, akinių, tačiau trūksta paaiškinimų, istorinės dokumentacijos, adekvačiai pagrindžiančios tokių trikdančių objektų demonstravimą. Be tinkamos interpretacijos tokių eksponatų paroda tampa paprasčiausiu spektakliu, patenkinančiu mirties vaizdinių poreikį.¹¹

Tamsiojo paveldo pritaikymo turizmui ideologinis aspektas

Analizuojant *tamsiojo paveldo* ypatybes, jokių būdu negalima pamiršti jo ideologinio aspekto, nuo kurio ir priklauso tokio paveldo likimas. Tam tikra ideologija – politinė, kultūrinė ar socialinė – dažnai tampa pagrindiniu kriterijumi *tamsiojo paveldo* vertei nustatyti. Nuo vyraujančios politinės ideologijos ypač priklauso *tamsusis paveldas*, susijęs su masinėmis žmonių žudynėmis, valdžios represijomis, kariniais konfliktais

¹⁰ *Tourism and Memory Sites*, prieiga per internetą: <http://memoryandjustice.org/article/what-happens-when-a-memorial-to-mass-atrocity-becomes-a-tourist-site/>, žiūrėta 2011 m. gruodžio 2 d.

¹¹ J. J. Lennon, M. Foley, *Dark Tourism*, Continuum, 2000, 57 p.

ir kitomis didelio masto tragedijomis, kuris paveldo valdytojų yra pateikiamas visuomenei kaip apdorotas turistinis produktas. Pasak Keith Hollinshead, turizmas yra gamybos priemonė, kurią naudojant per reprezentuojamas istorines temas ir lankytinas vietas yra sumaniai konstruojami praeities įvykių naratyvai, o šie leidžia manipuliuoti turistais ir įtraukti juos į politinės galios konfigūracijas.¹²

Paveldas saugomas ir naudojamas plėtojant kultūrinį turizmą ne tik šalies ekonominio vystymosi tikslams, siekiant gauti finansinės naudos iš didesnio turistų srauto, – ne mažiau svarbus yra pačios nacionalinės valstybės tapatybės formavimas. Kultūrinio identiteto patvirtinimas ar iškėlimas per turizmą, naudojamą ideologiniams tikslams, mokslinėje literatūroje įvardijamas kaip turizmo vystymo kultūrinė politika. Nacionalinis identitetas kuriamas išryškinant pasirinktus kultūrinio paveldo aspektus, o turizmas pasitelkiamas kaip priemonė. Valstybė paprastai susitelkia į skatinimą tam tikrų gana ribotų turizmo formų, per kurias atsiskleidžia norimas tautinis tapatumas. Ideologiškai tvarkingai suplanuotas turizmas taip pat gali prisidėti prie šalies įvaizdžio formavimo tarptautiniu mastu ir šalyje vykdomos politikos legitimavimo pasaulinėje bendruomenėje, – tai dažnai daro totalitarinių režimų vyriausybės.¹³

Ne visas *tamsusis paveldas* turi turistinį potencialą. Prieš pateikiant jį kaip naują turistinį produktą vartotojui, būtina sukurti abejonių nekeliančią šio paveldo interpretaciją. Kadangi disonuojantis paveldas apskritai yra labai problematiška paveldo rūšis, sunku ją tinkamai pristatyti masiniam vartotojui. J. Tunbridge'as ir G. Ashworthas, nagrinėdami *žiaurumo paveldą* kaip turistinę atrakciją, išskyrė šešis kriterijus, lemiančius žiaurumo patrauklumą turistams:

- Žiaurumas turi būti įspūdingas ir neįprastos prigimties.
- Aukų bruožai turi būti nekaltumas, pažeidžiamumas, jų negalima įtarti bendrininkavus su žiaurių veiksnių vykdytojais.
- Svarbus žiaurumo masiškumas, nes žmogui apskritai sunku užjausti mažas socialines grupes.
- Nusikaltėliai turi būti identifikuoti ir neabejotinai atskirti nuo aukų.
- Žiaurumas turi būti aiškiai siejamas su tikrais (originaliais) įvykiais, matomos jų žymės.
- Turi būti išlikę dokumentų, įrašų.¹⁴

Kad *tamsiojo paveldo* objektas būtų patrauklus, pirmiausiai jis turi būti

¹² A. C. Wight, J. J. Lennon, *Selective Interpretation and Eclectic Human Heritage in Lithuania...*, ten pat, p. 522.

¹³ R. Sharpley, *Dark Tourism and Political Ideology...*, ten pat, p. 149.

¹⁴ S. M. Yuill, *Dark Tourism: Understanding Visitor Motivation at Sites of Death and Disaster*, 2003, p. 12, prieiga per internetą: <http://repository.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/89/etd-tamu-2003C-RPTS-Yuill-1.pdf?sequence=1>, žiūrėta 2012 m. sausio 6 d.

vartotojui aktualus, t. y. pasižymėti žiaurumo išskirtinumu ir masiškumu, įvykius liudijančiu autentiškumu. Taip pat į objektą pristatantį naratyvą turi būti įtrauktas konkretus atsakymas į klausimą, kas yra šių įvykių kaltininkai, kas – aukos. G. Ashwortho ir J. Tunbridge'o minėtas abejonių nekeltantis aukų ir kaltininkų atskyrimas, įvardijimas ir pasmerkimas (ar užuojauta) – būtinas, bet neišvengiamai ideologiškai angažuotas *tamsiojo paveldo* tvarkybos elementas. Anot R. Sharpley'o, „daugybė konstruojamų, atstatomų, viešoms tragedijų ir mirties reprezentacijoms pritaikomų lankytinų vietų, muziejų, memorialų ne tik išryškina konkrečių įvykių, kuriems paminėti jie yra skirti, svarbą, bet ir neišvengiamai tampa apraiškomis politinio simbolizmo, kylancio iš tam tikro istorinių įvykių vaizdavimo, interpretavimo, atskleidimo (ar atvirksčiai – nuslėpimo) būdo.“¹⁵

Sprendžiant bet kokio paveldo, turinčio priminti žiaurius praeities įvykius, likimą, kyla klausimas – kas ir kokiais būdais turėtų šiuos įvykius pasakoti ar apskritai jie turėtų likti nepapasakoti, ištrinti iš atminties. Šalyje vyraujant stipriai politinei ideologijai, ši tendencija akivaizdi: slepiami okupacinės valdžios vykdomi žiaurumai, represijos, kitos didelio masto tragedijos, galinčios pakenkti politinę galią turinčios institucijos įvaizdžiui, intensyviai viešinami priešingos ideologijos atstovų vykdyti nusikaltimai prieš žmoniją.

Tamsiojo paveldo politinis naudojimas Lietuvoje, kaip ir visose posovietinėse šalyse, gana ryškus. R. Sharpley'o teigimu, žlugus komunistinei santvarkai, 10 dešimtmečio pradžioje posovietinė Rytų Europa dėl savo *tamsios* politinės praeities tapo vienu pagrindinių turistų iš Vakarų traukos centrų. Tačiau socializmo ir socialistinės ideologijos žlugimas sukėlė didelių ideologinių nesutarimų nesenos istorinės praeities reprezentavimo srityje. Žlugus Sovietų Sąjungai imta vengti tapatinimo su socializmu ir imta formuoti nauja, pokomunistinės šalies, tapatybė, siejama su demokratinėmis vertybėmis, pliuralistine, kapitalistine, vakarietiška orientacija. Todėl pradėta intensyviai naikinti buvusio sovietinio režimo įrodymus. Vienareikšmiškai atmetant socialistinę praeitį dėl naujos tapatybės kūrimo, atsisakoma potencialios komercinės naudos, kurią būtų galima gauti socialistinę praeitį naudojant turizmo srityje. Siekiant išlaikyti tam tikrą kompromisą tarp formuojamos naujos posovietinių šalių ideologijos ir atskirų grupių intereso išsaugoti praeitį bei turistų iš Vakarų poreikio vartoti šių šalių *tamsiąją* politinę praeitį, disonuojantys okupacinio paveldo objektai nustumiami į miesto pakraščius.¹⁶ Taip bandoma *tamsųjį paveldą* ir su juo susijusį istorijos laikotarpį išstumti ne tik iš miesto centro, bet ir iš žmonių sąmonės.

¹⁵ R. Sharpley, *Dark Tourism and Political Ideology...*, ten pat, p. 147.

¹⁶ R. Sharpley, *Dark Tourism and Political Ideology...*, ten pat, p. 153.

Kauno tvirtovės fortų pritaikymas turizmui

Kauno tvirtovės fortai dėl savo istorijos, menančios siaubingus, skaudžius Lietuvai ir visam pasauliui įvykius, ir puikiai išsaugoto autentiškumo neabejotinai yra vienas ryškiausių *tamsiojo paveldo* objektų ne tik mūsų šalyje, bet ir tarptautinėje erdvėje. „Buvusios Kauno tvirtovės statinių kompleksas – tai unikalus fortifikacijos paminklas, o tie fortai, kuriuose buvo sunaikinta ir palaidota daugybė nacizmo aukų, gali pretenduoti į ypatingą memorialinių kapinių statusą.“¹⁷ Šiuo metu šis paveldas nyksta: iš devynių Kauno fortų tvarkomi ir saugomi tik du, iš jų tik vienas valstybės iniciatyva – dar sovietiniais laikais sutvarkytas IX fortas, kurio ir dabar pakanka ideologiniam eksploatavimui; VII forto tvarkybos darbai vykdomi privačia VŠĮ „Karo paveldo centro“ iniciatyva. Visi kiti Kauno tvirtovės fortai yra apleisti ir jų išsaugojimu nesirūpinama, nors tai yra svarbūs istoriniai ir kultūriniai *tamsiojo paveldo* objektai. Fortų teritorijose esančių okupacinių režimų aukų masinių kapaviečių nesutvarkymas gali tapti rimta užsienio politikos problema. Toks unikalaus kultūros paveldo pasmerkimas nykti parodo oficialią šalies politiką, grindžiamą disonuojančio paveldo ignoravimo ir kolektyvinės amnezijos principu.

Kadangi kol kas turizmui yra pritaikyti tik du Kauno tvirtovės fortai, tikslinga analizuoti būtent jų tvarkybą. VII ir IX fortų veiklos pagrindiniai skirtumai atsiranda dėl skirtingų jų valdytojų, taigi – ir skirtingų šių paveldo objektų naudojimo tikslų: IX fortas yra valstybinis muziejus, todėl jis turistams pristatomas labiau per ideologinį matmenį, atskleidžiant totalitarinių režimų nusikaltimus ir išaukštinant Lietuvos rezistencines kovas prieš okupantų priespaudą. Pagrindiniu šio muziejaus edukaciniu tikslu tampa demokratinių vertybių ugdymas per atitinkamai kuriamas *tamsiojo paveldo* interpretacijas. VII forte labiau stengiamasi reprezentuoti Kauno tvirtovės pirminę funkciją. Kadangi šis muziejus privatus, galima didesnė marketingo sprendimų laisvė, akivaizdus paveldo objekto pritaikymo turizmo reikmėms lankstumas, šiuolaikinių paveldo sklaidos būdų taikymas.

Patyrus abiejų konfliktuojančių pusių – fašistinę ir socialistinę – represinę režimą, Rytų Europos šalims iškilo sunkumų jas abi tinkamai pristatyti. Per beveik pusę amžiaus trukusią sovietinę okupaciją buvo plačiai minima pergalė prieš fašizmą, ideologiškai viešinami fašizmo padaryti nusikaltimai prieš Lietuvą ir kitas Rytų Europos šalis. Žlugus sovietiniam režimui, atsirado būtinybė atskleisti jo nusikaltimus šaliai ir žmogiškumui apskritai bei taip ideologiškai dar labiau atsiriboti nuo šio totalitarinio režimo. *Tamsiojo paveldo* reprezentavimą posovietinėse šalyse tyrinėjęs D. Lightas kaip vieną kontroversiškiausių nacistinės ir sovietinės okupacijos patirčių derinimo pavyzdžių išskyrė Vengrijoje įkurtą ir Teroro namu

¹⁷ V. Orlov, *Kauno tvirtovės istorija*, Kaunas: Arx Baltica, 2007, 13 p.

pavadintą muziejų, kuriame reprezentuojami tiek nacių, tiek komunistinės valdžios vykdyti žiaurumai kaip edukacinė priemonė bet kokio žiaurumo prieš žmogiškumą prevencijai. Vis dėlto šių represinių režimų patirčių neįmanoma pateikti lygiavertiškai, o į muziejų atėjęs lankytojas tikisi konkretaus atsakymo į klausimą, kuris režimas buvo blogesnis. Atsakymas, t. y. tam tikra per muziejaus eksponatus pateikiama interpretacija, priklauso nuo to meto vyriausybės politinių pažiūrų, lemiančių, kurios pusės nusikaltimai yra labiau pasmerkami.

Labai panašiu pavyzdžiu Lietuvoje tapo Kauno IX fortas, kuriame sovietinės okupacijos metais eksponuota genocido žiaurumus atspindinti *tamsiojo paveldo* kolekcija, Lietuvai atgavus nepriklausomybę, buvo papildyta TSRS vykdytas represijas prieš lietuvius liudijančiais eksponatais. Tai akivaizdžiai iliustruoja, kaip *tamsusis paveldas* yra naudojamas dabartinės valdymo formos privalumams ir legitimumui pabrėžti. Šiuolaikinė demokratinė valdžia pateikia vienareikšmišką atsakymą lankytojams – bet koks totalitarinis (t. y. ne demokratinis) režimas yra žalingas tautai.

IX fortas, kaip *tamsųjį paveldą* reprezentuojantis muziejus, veikia jau per 50 metų, t. y. buvo nuolat naudojamas tuometinės valdžios politinei ideologijai stiprinti. Sovietinės okupacijos metais šio muziejaus funkcija buvo paviešinti ideologiškai priešiško fašistinio režimo nusikaltimus, kurių mastas buvo neadekvačiai išpūstas, nesiremiant jokiais istoriniais duomenimis¹⁸. Kompromituojant fašistinį režimą norėta atskleisti socialistinio režimo privalumus. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo IX forto kolekcija pasipildė sovietines represijas ir lietuvių rezistenciją liudijančiais eksponatais, kurių dalis visiškai nesusijusi su IX fortu. Nors vietos autentikos trūkumas šiek tiek kenkia sovietines represijas reprezentuojančių objektų poveikimui, jie tampa atsvara fašistinio režimo vykdytiems žiaurumams, o visa muziejaus kolekcija pateikiama kaip totalitarinio režimo ir nusikaltimų prieš žmoniją pasmerkimas apskritai. Papildomos kovotojų už Lietuvos laisvę ir rezistencijos dalyvių ekspozicijos (Romas Kalanta – Laisvės šauklys; Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) veikla tėvynėje ir Sibiro lageriuose antrosios sovietinės okupacijos metais; Norilskas – Lietuvos karininkų žūtis vieta¹⁹) prisideda prie nacionalinio identiteto formavimo. Vis dėlto per muziejaus eksponatus pateikiant ideologizuotą lietuvių tautiškumo naratyvą, į kurią pasakojimą neįtraukiama neigiama aktyvi istorinė patirtis (pavyzdžiui, pačių lietuvių kolaboravimas su okupantais, *mūsų pačių*

¹⁸ „Teiginys, kad Antrojo pasaulinio karo metais IX forte, kuris buvo pramintas mirties fabriku, sunaikinta 80 tūkstančių žmonių, daug metų buvo pateikiamas kaip neginčijamas istorinis faktas. Tačiau dabar tapo aišku, kad šis skaičius smarkiai „išpūstas“ ir neatitinka tikrovės (...) tikrasis čia nužudytų žmonių skaičius siekia maždaug 50 tūkstančių“. L. Žalys, *Istorijos klastotojai statistiką rašė iš lubų*, prieiga per internetą: <http://kauno.diena.lt/dienrastis/kita/istorijos-klastotojai-genocido-statistika-rase-is-lubu-4359#ixzz1r7AA5U-Jc>, žiūrėta 2012 m. balandžio 2 d.

¹⁹ *Kauno IX forto muziejus. Ekspozicijos*, prieiga per internetą: <http://www.9fortomuziejus.lt/ekspozicijos/>, žiūrėta 2012 m. kovo 18 d.

vykdyti žiaurumai), ir tai iškreipia istorinių įvykių interpretacijas bei skatina kolektyvinę amneziją. Be to, IX forto tvarkybos atveju iškyla dar viena problema: nepabrėžiama jo, kaip karinio objekto, pirminė funkcija – gynybinės sistemos dalis (represijų vykdymas buvo tik istoriškai susiklosčiusių aplinkybių pasekmė, o ne pirminė IX forto funkcija).

Išskiriant tik vieną objektą, kuriam suteikiama visa edukacinė-ideologinė reikšmė, lieka pamiršti kiti tuos pačius okupacinių režimų žiaurumus liudijantys objektai, šiuo atveju – kiti Kauno tvirtovės fortai. Tamsiausias Kauno tvirtovės gyvavimo etapas siejamas su nacistinės okupacijos laikotarpiu 1941–1944 m. Jau pirmosiomis nacistinės Vokietijos okupacijos dienomis Kauno IV ir VII forte pradėtos masinės žmonių žudynės, o VI forte ir jo apylinkėse įrengta raudonarmiečių karo belaisvių stovykla. Kauno VII fortas tapo pirmąja koncentracijos stovykla Kaune, į kurią 1941 m. birželio paskutiniuosius–liepos pirmosiomis dienomis buvo suvaryti ir žiauriai nužudyti keli tūkstančiai žydų: „VII forte prasideda masinis žydų tautybės kauniečių naikinimas, per dvi 1941 metų savaites forte nukankinami keletas tūkstančių žmonių. (...) Forte nužudytos bei čia pat palaidotos aukos buvo ilgam pamirštos tiek sovietų valdžios, tiek ir visuomenės.“²⁰ Pati kapavietė, aplinkiniams gyventojams pilant šiukšles, virto sąvartynu ir pradėta tvarkyti tik prieš keletą metų, fortą privatizavus VšĮ „Karo paveldo centrai“.

Karo nusikaltimo aukų skaičius tampa vienu pagrindinių kriterijų atrenkant ideologiniu ir edukaciniu aspektais paveikų objektą. Tai ypač išryškėja lyginant memorialus, skirtus tragiškų istorinių įvykių aukoms atminti – VII fortą (3000) ir IX fortą (80 000²¹) aukoms. Vieno tragišką istoriją menančio paveldo objekto pabrėžtis ištraukiant iš bendro to meto įvykių konteksto iškreipia istorijos supratimą, sumenkina kitų to meto tragiškų įvykių aukų kančias. Toks Antrojo pasaulinio karo tragiškų įvykių naratyvas, koks jis yra pristatomas per institucionalizuotus paveldo objektus, visuomenei neatskleidžia to meto istorinių įvykių masto ir atskirų socialinių grupių vaidmens juose, nuslepia neigiamą lietuvių tautos istorinę patirtį. Antrojo pasaulinio karo metu vykdytų nusikaltimų kontekste yra išskiriamos dvi pagrindinės griežtai atskirtos veikėjų grupės – aukos (žydai) ir nusikaltimo vykdytojai (vokiečiai fašistai), o to meto tragiški įvykiai lokalizuojami konkrečioje vietoje – IX forte.

Palyginti su tarptautine *tamsiojo paveldo* tvarkybos praktika, Kauno tvirtovės pateikimo *kultūriniam vartojimui* atvejis nėra išskirtinis. *Žiaurumo paveldo* reprezentacija Lietuvoje, kaip ir daugumoje kitų šalių, yra institucionalizuota, labai stipraus edukacinio-ideologinio atspalvio, pagrindžianti dabartinių valdymo institucijų teisėtumą. Toks visuomenei paveikaus paveldo

²⁰ *Kauno tvirtovės VII fortas jau atviras turistams*, prieiga per internetą: <http://www.karopaveldas.lt/naujienos/kauno-tvirtoves-vii-fortas-turistams/#more-530>, žiūrėta 2012 m. kovo 14 d.

²¹ Kadangi memorialiniai paminklai buvo statomi sovietmečiu, žuvusiųjų skaičius pateiktas pagal tuometinius, nekoreguotus duomenis.

1 pav. Antrojo pasaulinio karo nazių aukų kapavietė VII forte ir sovietmečiu pastatytas memorialas nacistinio režimo aukoms atminti, esantis už forte teritorijos ribų

2 pav. Antrojo pasaulinio karo aukų deginimo vieta ir memorialinis paminklas IX forte

institucionalizavimas nėra neigiamas *tamsiojo paveldo* tvarkybos aspektas – jis būtinas tautos ar etninės grupės tapatumui išsaugoti, edukacinei funkcijai užtikrinti ir merkantiliško tokių objektų naudojimo prevencijai. Klaidingos

tamsiojo paveldo interpretacijos pavojus kyla tik tuomet, kai siekiant *istorinio aiškumo* kai kurie istoriniai faktai bei juos liudijantys objektai yra ignoruojami, nuslepiami, nustumiant juos į tautos kolektyvinę amneziją.

Apibendrinimai

Visas *tamsusis paveldas* priskiriamas disonuojančio paveldo tipui dėl nedarnos su visuomenės moralinėmis nuostatomis, politine ideologija, oficialiomis pažiūromis. Paprastai tvarkomas ir visuomenei pristatomas tik toks *tamsusis paveldas*, kuris gali būti tinkamai ideologiškai naudojamas, o kitas paliekamas nykti. Dažnai toks paveldas turi glaudžių sąsajų su skaudžia tautos ar tam tikros socialinės grupės istorine patirtimi, kalte ar kitais nemaloniais jausmais, todėl jo egzistavimą stengiamasi ignoruoti, siekiant *užsimiršti, ištrinti* nemalonią praeitį iš istorinės atminties. Tai nėra teisingas santykis su disonuojančiu paveldu, nes tinkamiausia būtų šį su nemaloniais išgyvenimais siejamą paveldą pateikti per naujus, dabartinei visuomenei suprantamus ir priimtinius naratyvus.

Pritaikant turizmui bet kokią *tamsiojo paveldo* objektą, būtina atsižvelgti į jo autentiškumą, laiko distanciją, skiriančią paveldo objektą nuo mūsų gyvenamo laikmečio, ideologinį turinį ir kitus kriterijus. Labai jautrūs masiniam turizmui yra objektai, susiję su ypatingu žiaurumu ir didele tragedijos apimtimi pasižymėjusiais neseniais įvykiais, kurie iki šiol yra išlikę liudininkų atmintyje. Didžiausias pavojus pateikiant *tamsiojo paveldo* objektus vartotojui kyla tuomet, kai paveldo valdytojai pasitelkia *patrauklumo vartotojui marketingo* strategijas, o tragiškų įvykių liudytojai tampa *disneilendo* pobūdžio teminio parko atrakcijomis. Turizmui mažiausiai jautrūs yra objektai, nuo kurių mus skiria didelė laiko distancija, o jų autentiškumas abejotinas. Tokie objektai dažnai veikia kaip tamsiųjų pramogų fabrikai, gaminantys masiniam vartojimui patrauklius turizmo produktus be ryškesnio ideologinio atspalvio.

Tamsiojo paveldo pateikimo vartotojui interpretacija priklauso nuo keleto pagrindinių veiksnių: paties paveldo objekto ypatybių; jo valdytojo propaguojamos ideologijos ir pažiūrų; socialinės grupės, kuriai priklauso paveldas, troškimo formuoti tam tikrą identitetą. Lankytojai, susidūrę su jų moralinėms nuostatoms prieštaraujančiu paveldu, paprastai nori konkrečių atsakymų į klausimą, kodėl toks paveldas atsirado, – kuo stipresnis paveldo objekto disonavimas, tuo aiškesnių atsakymų jo lankytojai reikalauja. Todėl *tamsiojo*, kaip ir bet kurio kito disonuojančio, *paveldo* pritaikymo turizmui sėkmė priklauso nuo sugebėjimo pateikti tinkamą ir ideologiškai neprieštariną atsakymą visuomenei. Šis atsakymas dažniausiai tampa viena iš daugelio tuometinių pažiūrų kūrimo formų. Pasikeitus vienam iš šių komponentų – oficialiai ideologijai, paveldo valdytojui ar socialinei grupei, siejamai su paveldu – pakinta ir paveldo objekto perduodama žinia.

Kauno tvirtovės tvarkybos atveju išryškėja visi minėti *tamsiojo paveldo* pateikimo vartotojams principai: ideologinis-educacinis matmuo, neigiamos aktyvios istorinės patirties neigimas, priklausomybė nuo vyraujančios ideologijos, griežtas *tamsiojo paveldo* tvarkybos institucionalizavimas. Kauno fortų tvarkyboje išryškėja šios pagrindinės problemos: išskiriant tik vieną objektą ir jam suteikiant visą ideologinę reikšmę, visiškai apleidžiami, paliekami nykti ir iš žmonių sąmonės ištrinami kiti to paties laikmečio žiaurumus reprezentuojantys objektai ir su jais susijusios tragiškų istorinių įvykių aukos. Taip pat dėl pernelyg aktyvaus *tamsiojo paveldo* objektų ideologizavimo pateikiami ne visiškai tikslūs istoriniai naratyvai, iš kurių būna išbraukta neigiama tautos istorinė patirtis.

Renata KILINSKAITĖ

THE PRESENTATION TRENDS OF
TRAGIC HISTORICAL EVENTS: THE
CASE STUDY OF KAUNAS FORTRESS

Summary

The tourism specialists of Western countries pointed out that dark tourism is becoming more and more massive because of the new political approaches, contemporary economic circumstances, and psychosocial state of postmodern society. This paper examines the situation of dark heritage in Lithuania: the official ideological background, the exploitation of dark sites for educational purposes and the satisfaction of dark tourists' needs and expectations. The theoretical insights of foreign authors are compared with actual practice of dark heritage management in Lithuania. The case study of Kaunas fortress adaptation for tourism complements the theoretical research. Only two of nine forts are appropriate for visiting, others are in the state of emergency, what also indicates the authorities' approach to the atrocity heritage. The main difference of two fort museums is determined by different owners: the Ninth fort is a state museum; the Seventh fort is a private museum. This determines the different dimensions of ideological and educational content and the difference in management strategies.

Keywords: dark tourism, dark heritage, atrocity heritage, dissonant heritage, Kaunas fortresses, Kaunas IX fort museum, Kaunas VII fort museum.